

UDK 821.163.4-4

177(497.16)

Radoje RADOJEVIĆ

FILOZOFSKO DETERMINISANJE ČOJSTVA*

(Slobodan Tomović: „Esej o čojstvu“, *Pobjeda*, Titograd 1976)

O čojstvu je napisano mnogo stranica u raznim oblicima i raznim povodima. Međutim, sve što je o ovoj temi napisano do knjige dr Slobodana Tomovića, uglavnom ostaje u sferi pseudoromantičarskih i kvazifilozofskih „kategorija“ Crnogoraca, svakojakih mistifikacija i tendenciozne pamfletistike. Čojstvo nije posmatrano, u pojmovnom smislu i sa stanovišta teorijske etike, kao fenomen normativne etike oblikovan u crnogorskom društvu, odnosno kao lingvističko-filozofski fenomen kojim su Crnogorci jezičko-semantički definisali svoje konkretno istorijsko shvatanje opšteg pojma *humanizam* nego u značenju „karakterološke“ osobine Crnogoraca. Čim se izvrši ovakva zamjena teze, nemoguć je ispravan istorijsko-filozofski pristup bilo kojem aspektu etičkog razmatranja ovog predmeta. Oni koji su ovaj apstraktni moralni ideal, što su ga Crnogorci kroz istorijski razvoj svoje duhovne konstitucije modelirali u funkciji najviše moralne norme, uzimali za pozitivnu empirijsku činjenicu gotovo sveopšteg moralnog entiteta crnogorskog naroda, vršili su pseudomorfozu čojstva i stvorili jednu idealističku fikciju. Drugima, onim „kritičnijim“, ovakve su interpretacije čojstva dale realnu osnovu za trivijalno „uočavanje“ nesklada između te fikcije i stvarnosti, koji je sam po sebi vidljiv te nečojско ponašanje Crnogorca nije ni u eklatantnim slučajevima uzimano kao moralno devijantna pojava neminovna u životu svakog naroda, a kamoli kao istorijska nemogućnost da svi ljudi budu **dobri**. Takav je odnos najviše došao do izražaja, pa i danas dolazi, u „literarnim“ pokušajima „demistifikacije“ Crnogoraca, đe se kao „antiteza“ neistorijskoj premisi o „tipičnom“ čojstvu javlja i takođe neistorijska premissa o gotovo „tipičnom“ nečojstvu, objektivnim dejstvom lažno date slike i kad nije postojala subjektivna namjera pisca u tom pravcu.

Slobodan Tomović je prvi ne samo autor nego i filozofski pisac posebno, koji je učinio napor da – kako sam kaže – istorijsko-materijalističkim i dijalektičkim metodom filozofski determiniše čojstvo u sklopu etičke misli

* Ovaj tekst R. Radojevića prvi put je objavljen u časopisu *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd 1977, str. 1144–1149. Redakcija časopisa *Lingua Montenegrina* zahvaljuje Danilu Radojeviću koji je tekst predao časopisu.

nastale u Evropi od antičkih vremena do kraja devetnaestog vijeka. Tomović ne pristupa predmetu aksiološki, odnosno ne izvodi sociološko-istorijsku genezu čojstva (za čime se takođe osjeća velika potreba), niti se bavi „statistikom ponašanja“ u moralnom ostvarivanju Crnogaraca (što za ovaj predmet i nije relevantno, a o nekim pogrješnim digresijama u tom pravcu biće riječi), nego determiniše i sistematizuje pojam *čojstvo* kao normativni etički iskaz pod kojim se podrazumijeva skup najviših moralnih vrijednosti u etosu Crnogoraca. Moralne kategorije obuhvaćene i sjedinjene etičkim iskazom *čojstvo* u reljefno konkretizovanim vidovima moralnih zahtjeva koji se u semantičkoj strukturi sistema moralnih vrijednosti postavljaju čovjeku, nastale su empirijski u specifičnim uslovima postanka i razvoja crnogorskog naroda. Crnogorci nijesu imali filozofe-etičare koji bi spekulativnim putem stvarali sisteme rasuđivanja o moralnim fenomenima, sa manje ili više oslonca na društvenu praksu i kumuliranu etičku misao. Stoga su njihovi empirijsko-filozofski moralni pogledi, koji su nastajali u stvarnom životu i dalje razvijani kroz duhovnu nadgradnju, implicitno fiksirani u raznim vrstama narodnih umotvorina, odnosno usmenog književnog stvaralaštva i u pisanoj književnosti (najviše u djelima Njegoša i Marka Miljanova Popovića), kao i u sistemu običajnog i pisanog prava, tj. u sveukupnoj kulturi. Ova je materija poslužila Tomoviću za njegove moralno-filozofske sinteze, koje potkrepljuje apolitičkim navođenjem primjera što mu ih ona pruža.

Tomović dakle čojstvo tretira komparativistički u odnosu na teorijsku i normativnu etiku, razvijanu u Evropi od Sokrata, Platona i Aristotela, do Spinoze, Hobsa, Kanta, Hegela, Ničea i drugih filozofa-etičara. Crnogorci se ovđe u etnografskom, tj. antropološkom smislu, javljaju kao subjekt u licu kolektivnog tvorca moralnih shvatanja izraženih pojmom *čojstvo*. Uzimajući za svoj predmet i metod rada *moralnu normu*, Tomović je razmatra u kauzalnom odnosu sa primjerima *moralnog čina* i *moralnog suda*. Valjalo je u apstrakcijama raznih etičkih učenja, većinom idealističkih i često protivrječnih, ne samo međusobno nego i u okvirima shvatanja pojedinih filozofa, tražiti i nalaziti konkretne „uzore“ za *primjere* čojstva. Kako su ta učenja po samoj prirodi predmeta i bez obzira na suprotnosti među njima, u osnovi pretežno eklektička, to je i Tomović morao eklektički tražiti u njima one analogije koje teorijski mogu biti primjerene našim empirijskim kategorijama čojstva. Drukčiji metodološki postupak bi ga odveo ka nasilnom „uklapanju“ čojstva u neko etičko shvatanje određenog filozofskog sistema. Pritom je bilo nužno ići putem dedukcije: od opšteg spekulativnog, koje se opet sastoji od niza istorijski nastalih posebnosti, ka posebnom, empirijskom, u obrnutoj projekciji. Kako moral nije „vječan“ i „božanskog“ porijekla, nego klasno uslovljen i zavisao od stepena razvoja društva i društveno-ekonomskih odnosa, jasno je da su i svi

filozofi-etičari na koje se Tomović poziva bili ograničeni vremenom i prostom, odnosno vlastitim društvenim bićem, što se odrazilo i na njihove etičke poglede. Ukoliko je kod njih bio jače izražen etički idealizam, utoliko je bio veći nesklad između njihovog **treba** i društvenog **jeste**. Taj nesklad između **treba** i **jeste** svakako je bio manji u crnogorskoj moralnoj empiriji, nastaloj ponajviše u društvu slobodnih seljaka koje se neprekidno bori za opstanak i vlastiti slobodni identitet, nego u robovlasničkim državama antičke Grčke, odnosno u feudalno-aristokratskim despotijama i građanskim državama Evrope sedamnaestog do devetnaestog vijeka. No, utoliko je bilo teže moralnu normu *čojstva* primjeriti filozofskom **treba** zamišljenom u potpuno drugim uslovima. Zato se i vrijednost Tomovićeve knjige najviše pokazuje u činjenici da je to postizao dosta uspješno.

Polazeći od ovih pretpostavki, a na temelju istraživanja, Tomović u uvodu izvodi zaključak: „...Lokalno obilježje čojstva nije bilo u raskoraku sa nužnim i opštim normama morala. Upravo sve što je bilo vrijedno u sferi socijalizovane, humanizovane ljudske misli od Sokrata do Kanta i drugih etičara svjesno ili nesvjesno, zakonito ili slučajno, ušlo je u opus veoma kompleksnog i prije svega majorizovanog moralnog ideala koji se zove **čojstvo**. Ovdje nije našao mjesto nijedan oblik ljudskog ponašanja koji je prema standardnim zakonima humanosti istorijski osuđen, odbačen kao protivuvrijednost sveljudskim težnjama. Oholost, puzavost, zavist, zluradost, nezahvalnost, laž, škrtost, kukavičluk, sebičnost, spletkarenje, izdajstvo i drugi negativni pojmovi ne postoje u kodeksu čojstva. Čojstvo je izgrađeno kao istorijska moralna stvarnost u sukobu sa nižom stranom ljudske prirode: sebičnim nagonima, utilitarnim navikama. biološkim i čulnim podsticajima. Otuda su: dostojanstvo, ponos, hrabrost, nesebičnost, darežljivost, dobročinstvo, velikodušnost, umjerenost, pravičnost, patriotizam i čovjekoljublje, kao sinonimi dobra, postali atributima čojstva i sa svom nužnošću i strogošću moralnog suda učvrstili se u svijest ljudi određenog podneblja i određene narodne zajednice“ (str.15). Potom, Tomović razmatra čojstvo po kategorijalnim moralnim segmentima supsumiranim u njemu, koji su naznačeni u ovome citatu.

Obično uzimajući kao predtekst shvatanje jednog ili više etičara o dotičnom predmetu, Tomović ih sučeljava sa odgovarajućim iskazima čojstva, upoređuje i dovodi do teorijske saglasnosti, odnosno konstatuje nesaglasnost kad se neki element čojstva nalazi u pozitivnoj opoziciji prema pretpostavljenom elementu filozofsko-etičarske provenijence. Ovdje se ne oslanja samo na vlastitu interpretaciju elementarnih kategorija čojstva, već dobrim dijelom i na postulate moralnih iskaza koje nalazi u tradiciji, pisanoj književnosti, pravnim spomenicima itd., u kojima je često dostignut visok stepen apstrakcije i etičke misli. U stvari, ovi se iskazi javljaju kao sintetički oblici visoko razvi-

jenog etičkog mišljenja koje omogućava čitav postupak autorov, jer bi se, u protivnom, sve svelo na deskripciju moralne prakse u golim simplifikacijama. Bolje reći, knjiga sasvim opravdava svoj nastanak baš time što izvodi na nivo evropske filozofsko-etičke misli ovako kazanu etičku misao Crnogoraca, koja je utoliko dalekosežnija ukoliko je više prevazilazila objektivno postojeću i čak uopšte moguću moralnu praksu. Punu snagu i ljepotu te misli, semantičnu gustinu i decidiranu jasnoću moralnih iskaza sadržanih u njoj, upravo doživimo u sveukupnoj vrijednosti kad je posmatramo u svjetlosti etičke misli najvećih filozofskih umova Evrope. Tada vidimo kako je autohtoni razvoj psihičke konstitucije Crnogoraca, koji je tekao u veoma teškim ekonomsko-političkim i kulturnim prilikama, rezultirao i visoko razvijenim načinom mišljenja i sistemom moralnih vrijednosti, osobenih svojstava u skladu sa društvenim uslovima i potrebama, u suštini uporedivim s najvišim dostignućima ljudske misli. Ovo nam pokazuje kako sadržina dijalektički „nađe“ formu prikladnu za misaone apstrakcije i moralne iskaze samjerljive i onima kazanim u strogoj formi filozofskog mišljenja.

Čini mi se da i neki vidni nedostaci ove knjige najviše potiču baš otuda što se Tomović nije još oslonio na zapisane i pisane moralne iskaze, na etičku misao implicitno sadržanu u usmenoj i pisanoj crnogorskoj književnosti. Da je učinio veći konstitutivni napor u pravcu „organizovanja“ i etičko-kategorijalne sistematizacije te misli u sklopu pojma *čojstvo*, vjerujem da bi i rezultat bio još bolji. Možda ga je u tome ograničio i prećerani respekt prema formi moralnih iskaza, te ili nije dovoljno uvažio spekulativne elemente u crnogorskoj moralnoj empiriji ili se, što je mnogo vjerovatnije s obzirom na širok dijapazon njegovog filozofskog obrazovanja, ustezao pred rizikom da mu se prigovori kako sam „piše“ moralno-filozofski „sistem“ **čojstvo**. I sam je metodološki empirizam pružao mogućnost za čvršće uspostavljanje određenih saznavnih distinkcija između empirije kao moralne prakse i etičke misli kao njene nadgradnje, između **treba i jeste** u etosu i realnom životu Crnogoraca. Ovo tim prije što je Tomović za predmet svoga rada imao u vidu čojstvo kao moralnu normu a ne kao moralnu praksu, te se ukazuje povremeni nesklad između predmeta i metoda rada. Jer, ovako izložena materija pruža mogućnost nedovoljno upućenim ili nedobronamjernim kritičarima da mu zamjenom teze oni sami „mijenjaju“ predmet i metod i poturaju tendencije koje nije imao: da čojstvo uzdiže na stepen univerzalne moralne prakse u crnogorskom društvu. Čojstvo nije bilo, niti je moglo biti (a to upućen čitalac vidi i iz Tomovićevog rada), u cjelini i svakad moralna praksa nijednog Crnogorca, pa ni onih koji su svojim ponašanjem i mišlju najviše doprinijeli konstituisanju ovoga pojma, a nekmoli većine ili svega crnogorskog naroda. Čojstvo je, u datim okolnostima, ostvarivano u društvenom životu, manje ili više u raznim kom-

ponentama njegovim, u optimalnim dosezima koji su bili dostatni za progresivno rješavanje egzistencijalnih problema crnogorske društvene zajednice i ostvarivanje njenog moralnog i političkog identiteta. Kao što je moral uopšte rezultat objektivke društvene stvarnosti, a ne plod moralne ideje po sebi, tako istorijska nužda uslovljava da su moralni zahtjevi vazda daleko iznad realnih mogućnosti za njihovo ostvarivanje, pa su najumniji Crnogorci (što nikako ne znači da su bili moralno „savršeni“ kao što nijesu bili ni najveći etičari), konkretnom borbom i apstraktnim moraliziranjem, stvarali moralne predodžbe kakvi bi ljudi trebalo da budu. Smjelijim teorijskim uopštavanjem moralnih fenomena specifično „kodificiranih“ u čojstvu, Tomović je mogao još bolje osvijetliti mjesto i značenje čojstva u moralnoj filozofiji, odnosno etičkoj misli. Uz nešto drukčiji postupak, s više rada i oslonca na konkretnu istorijsku stvarnost, mogao je ovaj rad biti seriozan moralno-filozofski traktat o čojstvu. Iako bi ga manje ljudi čitalo, predstavljao bi veći doprinos naučnoj spoznaji čojstva.

Na neke manjkavosti u metodu i rezultatu Tomovićevog rada nužno je i konkretno ukazati. Mada je u pitanju esej (što i sam naslov kaže), trebalo je disciplinovanije izlagati materiju i aparat na koji se autor oslanja. Vjerovatno vodeći računa o široj čitalačkoj publici, Tomović se na mahove približava popularizatorskoj feljtonistici, uz nesistematična ponavljanja i vraćanja na isti predmet po više puta u obliku varijacija. Otuda se, u stilski i metodološki nedovoljno organizovanoj materiji, kad se uporednim prepričavanjem interpretiraju stavovi etičara i moralni iskazi čojstva, odnosno primjeri moralnog čina i moralnog suda pojedinih ljudi, stvaraju prividi da Tomović prihvata neka subjektivno-idealistička i voluntaristička gledišta raznih etičara na moral; ne razgraničava dovoljno moralnu normu čojstva od moralne prakse Crnogoraca, odnosno hipostazira moralnu svrhu čojstva „po sebi“ kao i objektivne domete moralne sankcije u društvu; izjednačava po značaju sve kategorije čojstva, bez obzira na stepen škodljivosti pojedinih individualnih i društvenih mana, čak i onda kad su neke od njih manje ili više opšte i teško se iskustveno verifikuju osim u drastičnim pojavnim oblicima.

Oslanjajući se uglavnom na etičke poglede Sokrata i Kanta, Tomović prepričava stavove njihove i drugih etičara, i to često bez kritičkog izjašnjavanja o tome šta od njih prihvata i šta odbacuje, da bi potom u kontekstu istih analogno tretirao smisao i zakone čojstva, čime se stiče utisak o „prenošenju važnosti“ ne samo kad pisac to ne kaže izričito već i kad vjerovatno to i ne želi. Tako u prvom odjeljku nekritički prenosi stoička i antropozofska shvatanja Sokratova i drugih stoičara o najsvrhovitijem cilju moralnog življenja, o značaju upoznavanja samoga sebe, o moralnom usavršavanju shodno ideji o dobru, o nužnosti apsolutnog odricanja od vlastitih interesa radi postizanja viših moral-

nih ciljeva itd. Nešto docnije se isto tako odnosi prema nekim aspektima Kantovog „kategoričkog imperativa“, kao i u nekim drugim slučajevima. Pošto bi pojedinačno razmatranje ovakvih mjesta prevazišlo okvire prikaza, ukazaću još samo na neke autorove tvrdnje i zaključke sa kojima se ne mogu složiti.

Nije tačno da u crnogorskom društvu: „Po pravilu nemoćan i nezaštićen čovjek nije bio ugrožavan, nije mu prijetila nikakva opasnost bez obzira koliko je bio lično odgovoran ili koliko je uzurpirao prava drugih“. Naprotiv, nekakom je od „jačice“ prijetila velika opasnost i kad se čojških zakona pridržavao više nego oni jači. Takođe je, nasuprot autorovom uopštavanju na istome mjestu (str. 22), zakon krvne osvete itekako pogađao i sasvim nedužne ljude (članove porodice, bratstva, plemena), ukoliko su bili sposobni da nose oružje i da se bore, jer nijesu samo nemoćni nedužni. Veliki moralni gestovi praštanja i kad su se sticali uslovi za krvnu osvetu, bili su izuzeci koji su onda uzimani kao uzvišeni primjeri čojstva. Uostalom, i sama krvna osveta bila je u dubokoj protivurječnosti s moralnom suštinom čojstva, pa ju je društvena nužda ipak nametnula kao strogu obavezu čojskog ponašanja. Na strani 24. Tomović piše: „U čojstvu je svaki pojedinac osjećao spisak svih vrijednosti radi kojih treba živjeti. Ono je u prvom redu moralna svijest, ali i svijest o pripadnosti određenoj naciji, rasi, konfesiji, plemenu, užoj i široj životnoj zajednici...“ (a na str. 31. čak tradicionalistički nedopustivo pojam *rasa* upotrebljava kao sinonim za pojam *narod* ili *nacija*). Ovđe čojstvo prvo hipostazira, da bi ga odmah devalvirao time što ga pomjera iz sfere moralnosti u sferu imoralnih entiteta. Druga je stvar što su i moralne norme čojstva pomagale da se u određenom vremenu očuvaju neki istorijski nastali oblici svijesti, koji su doprinosili borbi zajednice za samoodržavanje. Pišući o dobročinstvu, na strani 46, Tomović ga ovako pomjera iz svijeta realne nužnosti u svijet „čistih“ ideja: „Dobročinstvo je ovdje uzimano i kao herojska svijest, kojoj je cilj podvig samoodricanja. Ono je neka vrsta aristokratske vrline koja se ne spušta na rezone logičkog umovanja u Kantovom smislu. Dobročinstvo se ne čini iz čistog poštovanja moralne norme, već iz herojske želje da svaki akt pojedinca unaprijedi narodni karakter“. Slično postupa na nekim mjestima, govoreći o crnogorskom shvatanju vrijednosti života. Na strani 61. piše: „U Crnoj Gori bila je duboko uvriježena jedna nesvjesna filozofija života (!) prema kojoj život jedino vrijedi pod uslovom da postupamo u skladu sa zakonima poretka, cjeline. Ovdje se polazilo od pretpostavke da postoji apsolutna pravda i istina i da ljudska sklonost istini i pravdi u najboljem slučaju oponaša njen opšti prirodni entitet“. Ili, na strani 75: „Ono zbog čega se živi i mre, to je vjera u moć i gotovo natprirodni smisao muške odvažnosti, hrabrosti i dostojanstva“. I dalje, na strani 76: „Pojedinac vođen časnim uzorima nije se brinuo za dužinu fizičkog trajanja. Sa više prava bi se kazalo da je bio pasionirano vođen mišlju na koji će način

umrijeti, nestati, pod pretpostavkom da mu je ideal u ovome pogledu muška smrt ratnika...". U istom smislu prenađlašavajući težnju za posmrtnom slavom i njeno značenje, kaže na strani 150: „Baš ta okolnost što se posebno vodilo računa o posmrtnom ugledu rječito govori da moralne regule nijesu zavisile od individualnog interesa, već od naročite umske vjere u vječni, upravo supstancijalni karakter moralnih pravila“. U svojim definicijama čojstva Tomović ponekad daje povod za utisak da naginje ka voluntarizmu. Na strani 153. kaže: „Čojstvo je pojam koji cjelokupnost našeg ponašanja dovodi u zavisnost od kulture individualne volje, svjesne subjektivne spremnosti da djelujemo u skladu s predstavom moralnog zakona“. I tako dalje. Hipostaziranje čojstva se naročito ukazuje onda kad govori o stepenu i prirodi društvenih nejednakosti u crnogorskom društvu, na primjer: „Zbog toga je raslojavanje i društvena diferencijacija na ekonomskoj osnovi gotovo uvijek bila zanemarujuće neznatna. Ukoliko se radilo o izvjesnoj nejednakosti, izvjesnom društvenom raslojavanju, ono je imalo više etičku osnovu. U moralnom pogledu međusobne i međuplemenske diferencijacije bile su pak osjetne“. Tomović prećeruje i kad govori o snazi moralne prinude, iako je bila važan činilac, pa kaže i ovo: „Zbog toga je čin izdaje u Crnoj Gori bio rijetkost, a pretpostavljanje materijalnih dobara duhovnim gotovo izuzetak" (str. 107). Bilo je izdaje, osobito kad nastupi velika nevolja, više nego što se smatra. Napokon, istorijski je relativan i pojam *izdaje*, na koju moramo gledati u konkretnom vremenu i prostoru i u svjetlosti društvenih uslova pod kojima je učinjen akt što ga tako nazivamo. Tako je, prema običajnom pravu i pisanim zakonima (Zakonik Petra I i knjaza Danila), Crnogorcu koji napušta boj za odbranu zemlje oduzimana puška „da mu se više nikad ne da“ i pripasivana „ženska opregljača“ (razumije se kad je bilo uslova da se tako postupi, a mnogo puta nije bilo). Na drugoj strani, počesto se dešavalo da po jedno ili više plemena, pod turskim pritiskom, zbog gladi, bolesti i druge nevolje, ne prihvati borbu s Turcima ili čak da im pruži pomoć u pohodu na druga plemena. Jasno je da se njima nijesu mogle oduzeti puške i pripasati opregljače, a realne sankcije su ozbiljnije primjenjivane tek u devetnaestom vijeku (oružani pohodi na njih sa represalijama). No, najčešće su i pojedinci, a seoske i plemenske zajednice redovno, ubrzo iskupljivale trenutke nemoći uključivanjem u aktivnu borbu. Takođe je svaki čovjek težio da ima što više materijalnih dobara, pa i da se obogati koliko je mogao, kao i u svakom društvu. Ukoliko je više odmicao proces klasne diferencijacije, utoliko je i više pojedinaca u manjoj ili većoj mjeri narušavalo moralnu normu na putu sticanja materijalnih dobara. No, biti bogat nikako nije značilo izgubiti atribut čojstva kad to nije nastupilo kao rezultat objektivnog ponašanja. Naprotiv, materijalno bogatstvo je nerijetko pomagalo da se postigne društveni ugled nesrazmjeran moralnosti dotičnog subjekta.

Ovi i neki drugi nedostaci Tomovićeve knjige, po mome mišljenju, ne mogu bitno umanjiti njene osnovne vrijednosti. Tomovićev rad je ozbiljan i koristan; to je novi pristup izučavanju crnogorskog etosa i sveukupne duhovne nadgradnje Crnogoraca.